

Η σοβιετική κατοικία σαν σύνθετη αντανάκλαση της κοινωνικής ανισότητας

γράφει η ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΤΖΙΑΝΤΖΗ*

Οι κοινωνικές ανισότητες και το σύστημα προνομίων στη Σοβιετική Ένωση δεν εξαφανίστηκαν, αν και πήραν άλλη μορφή από ό,τι στην καπιταλιστική Δύση. Ως προς την κατοικία, οι ανισότητες γίνονται εμφανείς ήδη από τις αρχές του 1930. Ταυτόχρονα, οι κατακτήσεις του σοσιαλισμού και στον τομέα της κατοικίας είναι αναντίρρητες και εντυπωσιακές αν λάβουμε υπόψη την αθλιότητα των λαϊκών κατοικιών της τσαρικής περιόδου και τις καταστροφές που έφεραν δύο παγκόσμιοι πόλεμοι και ένας εμφύλιος. Είναι αυτονόητο ότι για μια αντικειμενική εκτίμηση των ανισοτήτων απαιτείται επιστημονική εξειδίκευση και έρευνα σε πρωτογενείς αρχειακές πηγές. Εδώ περιοριζόμαστε σε κάποια χαρακτηριστικά παραδείγματα στον τομέα της κατοικίας, καθώς τα σπίτια, σε όλες τις εποχές, μιλούν για τις κοινωνικές αξίες του χθες και του σήμερα, μιλούν και για τις διαφορές ανάμεσα σε κοινωνικά στρώματα και γεωγραφικές περιοχές.

Ένα «δικό μας παράθυρο»

Το 1956 ο Σοστακόβιτς γράφει τη μουσική για την οπερέτα *Τσεριομούσκι*,

που το 1963 μεταφέρθηκε στον κινηματογράφο. Ο τίτλος της θα μπορούσε να ήταν «Ύμνος στην πολυκατοικία», καθώς εδώ, μεταξύ άλλων, περιγράφονται οι προσπάθειες ενός νεαρού νιόπαντρου ζευγαριού, της Μάσας και του Σάσα, που ήδη βρίσκονται στη σχετική λίστα αναμονής, να τους δο-

i * Αρχιτέκτων, δημοσιογράφος, συγγραφέας

θεί ένα διαμέρισμα στη Μόσχα για να ζήσουν, επιτέλους, κάτω από την ίδια στέγη. Καθώς κάνουν ατέλειωτους περιπάτους σε δρόμους μουλιασμένους από τη βροχή, κοιτάζουν τα παράθυρα των κτιρίων και ονειρεύονται ένα «δικό τους παράθυρο».

Η Μάσα μένει σε ένα οικοτροφείο θηλέων, όπου απαγορεύονται οι επισκέψεις αρρένων, ενώ ο Σάσα συγκατοικεί με την αδελφή του, τον γαμπρό του και τα δυο τους παιδιά – και προφανώς στο σπίτι τους δεν υπάρχει χώρος για έκτο ένοικο. Έτσι, οι νεαροί εργατευμένοι δίνουν κάθε μέρα ραντεβού και συναντιούνται σε κάποιο δημόσιο χώρο: στο πάρκο, το σινεμά, τη βιβλιοθήκη ή το σιδηροδρομικό σταθμό. Σε αντίθεση με τους άστεγους στη σημερινή Ελλάδα και τις μητροπόλεις της Δύσης, έχουν στέγη και ζεστό νερό να κάνουν μπάνιο, δεν πεινάνε, δεν κρυώνουν, το καλοκαίρι πηγαίνουν διακοπές, μπορούν να πάνε σινεμά και θέατρο, όμως διεκδικούν την ιδιωτικότητα – και η ιδιωτικότητα είναι μία (και όχι η μοναδική) λέξη-κλειδί για να κατανοήσουμε το ζήτημα της κατοικίας στη Σοβιετική Ένωση.

Η εμβληματική αυτή οπερέτα σατιρίζει τη χρόνια έλλειψη στέγης και τις δύσκολες συνθήκες κατοίκησης στη σοβιετική πρωτεύουσα. Ταυτόχρονα, διαφημίζει τη φιλόδοξη εκστρατεία του Κρουτσόφ για ανέγερση κατοικιών σε μαζική κλίμακα ενώ το Τσεριομούσκι, στα νοτιοδυτικά περίχωρα της Μόσχας, είναι η περιοχή όπου χτίστηκαν οι πρώτες «κρουστσιόφσκες», όπως ανεπίσημα (και υποτιμητικά) αποκαλούν σήμερα αυτά τα κτίρια. Πρόκειται για τετραώροφες ή πενταώροφες (συνήθως) πολυκατοικίες που ανεγέρθηκαν με τη μέθοδο της προκατασκευής μέσα σε εκπληκτικά σύντομο χρονικό διάστημα και σε εξίσου εκπληκτικό αριθμό, επιτρέποντας σε εκατομμύρια Σοβιετικούς πολίτες να αποκτήσουν ένα δικό τους σπίτι και μια «δική τους», περισσότερο ιδιωτική, οικογενειακή ζωή.

Η διαδρομή από τα άθλια εργατικά παραπήγματα στις πόλεις και τις τρώ-

γλες των αγροτών της τσαρικής περιόδου, όπου κατοικούσε περίπου το 80% του ρωσικού πληθυσμού, μέχρι το υλοποιημένο όνειρο του διαμερίσματος σε πολυκατοικία είναι αποκαλυπτική όχι μόνο για την εξέλιξη της σοβιετικής αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας, αλλά για την ίδια την εξέλιξη της σοβιετικής κοινωνίας, καθώς και της «ιδέας» του τι σημαίνει σοσιαλιστικός τρόπος ζωής. Για λόγους οικονομίας του κειμένου, δεν γίνεται αναφορά ούτε στον πολεοδομικό και χωροταξικό σχεδιασμό, ούτε στα δημόσια κτίρια (σχολεία, σανατόρια, νοσοκομεία, εργοστάσια, αθλητικές και πολιτιστικές εγκαταστάσεις, λαμπροί σταθμοί του μετρό), αλλά περιοριζόμαστε στην κατοικία όπως αυτή αντανακλά, εννοείται με σύνθετο τρόπο, και τις ανισότητες στο εσωτερικό της σοβιετικής κοινωνίας.¹

Το παράθυρο που άνοιξε ο Κοπ

Πριν λίγες δεκαετίες οι πληροφορίες που έφταναν στη Δύση για την κατοικία στην ΕΣΣΔ, ιδίως για την εποχή της λεγόμενης «ρωσικής πρωτοπορίας» ή του κινήματος του μοντερνισμού ήταν λιγοστές. Πολύτιμη πηγή στάθηκε το βιβλίο του Γαλλορώσου ιστορικού της αρχιτεκτονικής Ανατόλ Κοπ (Anatole Kopp) *Πόλη και Επανάσταση*, που πρωτοεκδόθηκε στη Γαλλία το 1967 και κυκλοφόρησε στην Ελλάδα το 1976. Ο Κοπ είχε επισκεφθεί τη Σοβιετική Ένωση όπου μελέτησε τα σχετικά αρχεία, συνεργαζόμενος με κορυφαίους Σοβιετικούς ιστορικούς της αρχιτεκτονικής, όπως τον Σελίμ Χαν-Μαγκομέντοφ και τον Όλεγκ Σβιντκόφσκι. Χάρη στον Κοπ, μια

1. Αφορμή για το παρόν κείμενο στάθηκε η συνεργασία και οι συζητήσεις με τρεις συντρόφους (Άλκηστη Πρέπη, Γιώργο Παπαγίκα και Δημήτρη Πούλιο), στο πλαίσιο της εκδήλωσης που οργάνωσε η Αριστερή Κίνηση Εργαζόμενων Αρχιτεκτόνων (ΑΚΕΑ) τον Νοέμβριο του 2017 για τα 100 χρόνια του Οκτώβρη και με τίτλο «Επανάσταση και Αρχιτεκτονική – Μοντερνισμός στην ΕΣΣΔ – Ένας άλλος κόσμος ήταν εφικτός».

ολόκληρη γενιά δυτικών αρχιτεκτόνων ήρθε για πρώτη φορά σε επαφή με τις τολμηρές αναζητήσεις και τα επιτεύγματα της (κυρίως) ρωσικής πρωτοπορίας² στην αρχιτεκτονική και τη πολεοδομία μέχρι περίπου το 1935. Ο μετέπειτα στενός συνεργάτης του Κοπ, ο Ανρί Λεφέβρ (Henri Lefebvre) παρατηρεί ότι καθώς η επανάσταση έφερε τα πάνω κάτω, η ρωσική κοινωνία προχώρησε σε εκπληκτικά καινοτόμα «εποικοδομήματα» (superstructures), σχεδόν σε κάθε τομέα: στην πολιτική, την αρχι-

τεκτονική, την πολεοδομία. Μόνο που αυτές οι συλλήψεις στον τομέα του εποικοδομήματος ήταν «πολύ πιο προχωρημένα από τις υπάρχουσες δομές (κοινωνικές σχέσεις) και την υπάρχουσα βάση (παραγωγικές σχέσεις)». Οι συλλήψεις αυτές, γέννημα του επαναστατικού πυρετού, των πιο ανήσυχων πνευμάτων στον τομέα της τέχνης και της αρχιτεκτονικής, κατέρρευσαν πάνω σε μια βάση (αγροτικός πληθυσμός, καθυστέρηση) που δεν είχε ανάλογα εξελιχθεί. Αυτό, κατά τον Λεφέβρ, «είναι το μεγάλο δράμα της εποχής μας».

Κάποιες από αυτές τις πρωτοποριακές συλλήψεις υλοποιήθηκαν και εκφράζονται με τα κονστρουκτιβιστικά κτίρια της περιόδου 1925-1935, αν και κονστρουκτιβιστικά στοιχεία συναντάμε και μοντερνιστικές συνθέσεις συναντάμε σε δημόσια κτίρια όχι μόνο της σταλινικής, αλλά και όλης της μεταπολεμικής περιόδου, τόσο στη Ρωσία όσο και στις άλλες δημοκρατίες της ΕΣΣΔ. Όμως η κονστρουκτιβιστική τάση δεν κυριαρχεί στο κρατικό πρόγραμμα

---

2. Όπως διευκρινίζει ο Όουεν Χάθερλι (Hatherley, 2011), συνήθως μιλάμε για «ρωσική πρωτοπορία», αν και οι ίδιοι οι καλλιτέχνες δεν χρησιμοποιούσαν αυτό τον όρο, αλλά αυτο-ορίζονταν ως φουτουριστές, αργότερα θιασώτες του «παραγωγισμού» και κυρίως «κονστρουκτιβιστές». Επίσης, το επίθετο «ρωσική» είναι παραπλανητικό, καθώς οι εκπρόσωποι αυτής της πρωτοπορίας δεν ήταν μόνο Ρώσοι αλλά και Ουκρανοί, Λετονοί, Λευκορώσοι, Γεωργιανοί. Επίσης, και το επίθετο «σοβιετική» δεν είναι απόλυτα ακριβές καθώς η πρωτοπορία αυτή εμφανίστηκε λίγο πριν την Οκτωβριανή Επανάσταση.

μεγάλων αρχιτεκτονικών κατασκευών (Πρέπη, 2018).³

Σήμερα ο όγκος των διαθέσιμων πληροφοριών γύρω από την κατοικία στην ΕΣΣΔ είναι τεράστιος. Χιλιάδες αυθεντικά αρχιτεκτονικά σχέδια, φωτογραφίες, πολεοδομικά διατάγματα, οικοδομικοί κανονισμοί κ.λπ. βρίσκονται στο Μουσείο Αρχιτεκτονικής Σούσεφ στη Μόσχα που ιδρύθηκε το 1934. Πολύτιμο υλικό βρίσκουν οι μελετητές σε πάμπολλα προσωπικά ημερολόγια, οικογενειακές και άλλες φωτογραφίες, επιστολές και σε πολλές μαρτυρίες, απομνημονεύματα κ.λπ. που εκδόθηκαν πριν ή μετά το 1989. Το ίδιο συμβαίνει και με τα πολυάριθμα λογοτεχνικά βιβλία, καταλόγους εκθέσεων, δημοσιεύματα, τα άφθονα ερασιτεχνικά και επαγγελματικά βίντεο που συνεχώς αναρτώνται στο διαδίκτυο, καθώς και με αρκετές κινηματογραφικές ταινίες τόσο της σοβιετικής όσο και της μετασοβιετικής περιόδου. Για παράδειγμα, στην ταινία *Η Μόσχα δεν πιστεύει στα δάκρυα* (1980) διακρίνουμε εύκολα τις ταξικές διαφορές ως προς την ποιότητα, το μέγεθος και τον εξοπλισμό της κατοικίας. Διαφορές που δεν έχουν σχέση μόνο με το εισόδημα, αλλά κυρίως με τη θέση στην παραγωγή και τον κοινωνικό ρόλο των όποιων προνομιούχων, που συχνά είχαν προλεταριακή προέλευση.

Υπηρετικό προσωπικό και σοσιαλισμός

Αρχές της δεκαετίας του 1960, η Αλίκα Γεωργούλη είναι επίσημη καλεσμένη στη Μόσχα, με αφορμή το έργο του Αλεξέι Αρμπούζοφ *Μια ιστορία του Ιρκούτσκ*, που είχε ανεβεί με μεγάλη επιτυχία στην Αθήνα από το θίασο Αλεξανδράκη-Γεωργούλη. Στην αυτοβιογραφία της (Γεωργούλη, 1995) μιλά

για την επίσκεψη της ελληνικής αντιπροσωπείας στη ντάτσα, το εξοχικό του διάσημου τότε θεατρικού συγγραφέα, 20 χιλιόμετρα έξω από τη Μόσχα. Τοπίο ονειρικό, μες στο δάσος, με σημύδες, «παχουλά μανιτάρια», ένα γραφικό ξύλινο σπίτι. Το σκηνικό θυμίζει Τσέχοφ, παρατηρεί η Γεωργούλη. Μπροστά στο σπίτι η επίσημη υποδοχή:

«Όλοι παρατεταγμένοι... όπως στις παλιές ρωσικές ταινίες της εποχής των τσάρων: Η μαγείρισσα και ο μάγειρας με στολή. Δυο καμαριέρες με κάτσαπρες κολλαριστές ποδιές... Η μια να κρατεί ένα σκυλάκι [...]. Και λίγο πιο εκεί η κυρία Αρμπούζοφ, η κόρη της Ν Βαρβάρα και ο άντρας της».

Το περίεργο δεν είναι η ύπαρξη του τετραμελούς υπηρετικού προσωπικού, και ένστολου μάλιστα. Το περίεργο είναι ότι η αριστερή Ελληνίδα ηθοποιός (τότε δεν ήταν κι εύκολο να δηλώνει κανείς έμπρακτα τα αριστερά του φρονήματα και η Γεωργούλη πλήρωσε τις επιλογές της) θεωρεί απόλυτα φυσιολογική την ύπαρξη υπηρετών σε μια σοβιετική κατοικία. Εξάλλου, ο Αρμπούζοφ ήταν ένας πρώτης γραμμής πρέσβης του σοβιετικού πολιτισμού. Δεν του άξιζε η στοργή του κράτους;

Διαφορετικά σχολιάζει την ύπαρξη μίας (1) υπηρέτριας σε ένα σοβιετικό σπίτι μια σημαντική ιστορικός η Σίλα Φιτζπάτρικ (Sheila Fitzpatrick), που το 1966 ταξίδεψε στη Μόσχα μαζί με άλλους 20 Βρετανούς φοιτητές στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών ανταλλαγών ανάμεσα στη Σοβιετική Ένωση και το Ηνωμένο Βασίλειο. Έμεινε εκεί ενάμιση χρόνο και το αντικείμενο της μελέτης της ήταν ο Ανατόλι Λουνάτσαρσκι, ο πρώτος Επίτροπος Διαφώτισης μετά την Επανάσταση. Στο πλαίσιο της έρευνάς της επισκέφθηκε στο σπίτι της την κόρη του Λουνάτσαρσκι (για την ακρίβεια, κόρη της δεύτερης συζύγου του). Ήταν η πρώτη φορά που η νεαρή φοιτήτρια έμπαινε σε ένα σοβιετικό σπίτι που είχε εσωτερική υπηρέτρια και οκτώ δωμάτια, τη στιγμή που, όπως

3. Ο κονστρουκτιβισμός ήταν το κυρίαρχο μοντερνιστικό αρχιτεκτονικό ρεύμα της ρωσικής πρωτοπορίας κατά τα πρώτα μετεπανάστατικά χρόνια.

γράφει η ίδια «μια τετραμελής οικογένεια θα ήταν ευτυχής με ένα δυάρι» (Fitzpatrick, 2010).

Η χρήση υπηρετικού προσωπικού εντοπίζεται αρκετές δεκαετίες νωρίτερα και δεν αποτελεί παρά έναν από τους δείκτες που φανερώνουν την ύπαρξη ενός συστήματος προνομίων που διαμόρφωναν μια ανισότητα, η οποία δεν είχε εισοδηματικό ή κληρονομικό χαρακτήρα όπως στην τσαρική περίοδο, αλλά έπαιρνε πολλές εκφράσεις και όριζε διαχωριστικές γραμμές – και μία από αυτές ήταν στο πεδίο της κατοικίας. Ειδικά στον «Οίκο της Κυβέρνησης» (ή «Σπίτι στην προκουαία», όπως στο ομώνυμο κλασικό μυθιστόρημα του Γιούρι Τριφόνοφ), η ύπαρξη υπηρετών δεν ήταν η εξαίρεση αλλά ο κανόνας.

Ο «Οίκος της Κυβέρνησης»

Προκειται για ένα φαραωνικών διαστάσεων συγκρότημα κατοικιών και συνοδευτικών υπηρεσιών που χτίστηκε στη Μόσχα (1928-1933), διαγώνια απέναντι από το Κρεμλίνο, στην όχθη του ποταμού Μόσχοβα. Ο τρόπος ζωής των ενοίκων αυτού του κτιρίου, που ήταν στελέχη του κόμματος, της κυβέρνησης, του στρατού, της αστυνομίας, εξέχοντες καλλιτέχνες και επιστήμονες, μοιάζει να διαψεύδει, να περιγελά τις «ικάριες πτήσεις» της ρωσικής πρωτοπορίας.

Σχεδόν σε καθένα από τα 505 διαμερίσματα του συγκροτήματος, όπου κατοικούσαν πάνω από 2.500 άνθρωποι, υπήρχε τουλάχιστον μία εσωτερική υπηρέτρια ή γκουβερνάντα που κοιμόταν σε ένα ράντζο ή πτυσσόμενο ράφι – και πάντα στην κουζίνα. Οι πληροφορίες που παρατίθενται προέρχονται από το βιβλίο *The House of Government* (1917) του Ρωσοαμερικανού ιστορικού Γιούρι Σλέζκιν (Yuri Slezkine), καθηγήτη Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Μπέρκλεϊ. Το βιβλίο αυτό, που η έκτασή του ξεπερνά τις χίλιες σελίδες, συζητήθηκε πολύ και μάλιστα χαρα-

κτηρίστηκε το «σοβιετικό *Πόλεμος και Ειρήνη*», δίχως όμως το στοιχείο της μυθοπλασίας. Πέρα από το αρχαιακό υλικό, ο συγγραφέας στηρίχτηκε και σε προφορικές συνεντεύξεις από συγγενείς των πρώτων ενοίκων του θρυλικού αυτού κτιρίου. Να σημειώσουμε ότι όλο το βιβλίο υπηρετεί το ψυχροπολεμικής προέλευσης αξίωμα ότι οι μπολσεβίκοι είχαν μια χιλιαστική, μεσσιανική αντίληψη περί κομμουνισμού – ένα αξίωμα που αμφισβητείται από σοβαρούς ιστορικούς, όπως τη Φιτζπάτρικ. Ωστόσο, ο όγκος του πρωτογενούς υλικού που περιλαμβάνεται στο βιβλίο είναι τεράστιος, ενώ συγκλονιστικές είναι οι σελίδες από επιστολές εξορίστων, όπως και τα αποσπάσματα από ημερολόγια εφήβων και ενήλικων που έζησαν σ' αυτό το συγκρότημα.

Αμέσως μετά την Επανάσταση και τη λήξη του Εμφυλίου, έπρεπε να λυθεί το πρόβλημα της στέγασης του πολυάριθμου κομματικού και κυβερνητικού μηχανισμού και της φιλοξενίας των ξένων αντιπροσωπειών που επισκέπτονταν την πρωτεύουσα του σοβιετικού κράτους. Για το σκοπό αυτόν, επιτάχτηκαν δύο πολυτελή ξενοδοχεία και κάποια μέγαρα αστών και ευγενών, που μετονομάστηκαν σε Οίκους των Σοβιέτ. Αυτό όμως ήταν μια αναγκαία προσωρινή λύση. Για την οριστική λύση, αποφασίστηκε, το 1927, η ανέγερση ενός μεγάλου συγκροτήματος κατοικιών πλάι στο ποτάμι. Επικεφαλής του έργου διορίστηκε ο αρχιτέκτονας Μπόρις Ιοφάν. Χωρίς διαγωνισμό, χωρίς δημόσιο διάλογο, με απευθείας ανάθεση. Η ανέγερση άρχισε το 1928, ολοκληρώθηκε το 1933, ενώ οι πρώτοι ένοικοι άρχισαν να εγκαθίστανται εκεί το 1931. Το τελικό κόστος (πάνω από 10 εκατ. ρούβλια) ήταν δεκαπλάσιο του αρχικού, ενώ το κόστος συντήρησης αποδείχτηκε 670% υψηλότερο από ό,τι για ένα μέσο κτίριο κατοικιών.

Το συγκρότημα περιλάμβανε: ένα μεγάλο εστιατόριο, ένα θέατρο 1.300 θέσεων, μια βιβλιοθήκη, αρκετές δεκάδες αίθουσες για ποικίλες δραστηριότητες (από μπιλιάρδο μέχρι πρόβες συμφωνικής ορχήστρας), μια αίθουσα

σκοποβολής, ένα κλειστό γήπεδο τέ- νις, ένα κλειστό γήπεδο μπάσκετ, δύο γυμναστήρια. Υπήρχαν επίσης μια τρά- πεζα, ένα πλυντήριο, τηλεγραφείο, τα- χυδρομικό γραφείο, παιδικός σταθμός, κλινική, κομμωτήριο και κουρείο, ένα κατάστημα τροφίμων, ένα πολυκατά- στημα κι ένας κινηματογράφος 1.500 θέσεων με δικό του καφέ, αναγνώστη- ριο και εξέδρα για ορχήστρα.

Το τμήμα κατοικίας αποτελούνταν από επτά μονάδες με 10-11 ορόφους και πρόσβαση γίνονταν από 24 εισό- δους, ιεραρχημένες ανάλογα με τη θέση και το «κύρος» των διαμερισμάτων. Κάθε διαμέρισμα είχε τρία, τέσσερα ή και περισσότερα δωμάτια με μεγάλα παράθυρα, μια κουζίνα με εστία αερί- ου, μπάνιο, ξεχωριστή τουαλέτα, τηλέ- φωνο, παροχή κρύου και ζεστού νερού. Όλα τα διαμερίσματα είχαν διαμπερή φωτισμό, ακόμα και η κουζίνα, το μπά- νιο και η τουαλέτα. Τα διαμερίσματα με θέση στο ποτάμι ήταν μεγαλύτερα, ενώ σε ορισμένες εισόδους υπήρχαν, εκτός από ανελκυστήρες επιβατών, και ανελ- κυστήρες εμπορευμάτων. Τα διαμερί- σματα ήταν ψηλοτάβανα (3,40 μ.), οι σκάλες ήταν επενδυμένες με μάρμαρο και οι όψεις με γρανίτη.

Στο συγκρότημα συνδυάζονται κλα- σικιστικά και κονστρουκτιβιστικά στοι- χεία, που όμως δεν συγκροτούν ένα κονστρουκτιβιστικό σύνολο, ενώ η συ- νολική εικόνα δίνει μια αίσθηση φρου- ρίου. Τα διαμερίσματα παρέχονταν επι- πλωμένα (αν και οι ένοικοι μπορούσαν να φέρουν και κάποια δικά τους έπιπλα) και θεωρούνταν κρατική ιδιοκτησία, όπως και καμιά πεννηταριά στοιχεία του εξοπλισμού των κατοικιών που κα- ταγράφονταν σε λεπτομερείς καταλό- γους, που περιλάμβαναν από τα πόμο- λα και τις κλειδαριές των θυρών μέχρι το ξύλινο καπάκι της τουαλέτας.

Στα περισσότερα διαμερίσματα δεν έμεναν πυρηνικές αλλά διευρυμένες πολυμελείς οικογένειες, πεθερικά, αδέρφια, παιδιά (βιολογικά αλλά και υιοθετημένα) και άλλοι συγγενείς. Το συμβολικό κέντρο και το μεγαλύτερο δωμάτιο του σπιτιού δεν ήταν το «σα-

λόνι», αλλά το γραφείο του πατέρα, με δρύνινες βιβλιοθήκες που έφταναν μέ- χρι το ταβάνι και κατασκευάζονταν κα- τόπιν παραγγελίας στο ξυλουργείο που λειτουργούσε στο υπόγειο του συγκρο- τήματος. Στα μικρότερα διαμερίσματα, το γραφείο του πατέρα λειτουργούσε και σαν τραπεζαρία.

Στο συγκρότημα προσφέρονταν πολ- λές υπηρεσίες, όπως πλυντήρια-σιδε- ρωτήρια, επιδιορθώσεις, καθαρισμός παραθύρων, γυάλισμα του παρκέ των δαπέδων κ.ά. Στα διαμερίσματα που εξυπηρετούνταν και με ανελκυστήρα εμπορευμάτων, οι υπάλληλοι έρχονταν δύο φορές την ημέρα για την παρα- λαβή των σκουπιδιών. Δύο φορές την ημέρα περνούσε από τα διαμερίσματα ο ταχυδρόμος. Η κατοχή οικιακών ζώων επιτρεπόταν, όμως τα σκυλιά βρίσκο- νταν σε ειδικό χώρο στο οικόπεδο υπό τη φροντίδα ειδικών εκπαιδευτών. Υπήρχαν πολλά επίπεδα ασφάλειας. Τρεις φύλακες-θυρωροί σε κάθε είσο- δο, σε τρεις οκτώωρες βάρδιες, ενώ αυστηρός ήταν έλεγχος των άγνωστων εισερχομένων.

Έχει ειπωθεί ότι ένα μέτρο του πλού- του, εκτός από το εισόδημα και την πε- ριουσία που διαθέτει κανείς, είναι το πλήθος των ανθρώπων που έχει κάποιος στη δούλεψή του. Και οι χωρίς ατομική ιδιοκτησία ένοικοι του Οίκου της Κυ- βέρνησης είχαν πολλούς, αν και όχι σε αποκλειστικά προσωπική βάση. Στο προσωπικό του συγκροτήματος περι- λαμβάνονταν 21 διοικητικοί υπάλληλοι (που κατοικούσαν εκεί), 33 μη εσωτερι- κοί εργαζόμενοι (θυρωροί, επιστάτες, εκπαιδευτές σκύλων), προσωπικό κα- θαριότητας (15 καθαρίστριες και 7 για την απομάκρυνση των απορριμμάτων), προσωπικό συντήρησης (58 ξυλουργοί, ηλεκτρολόγοι, μεταλλοτεχνίτες, ελαι- οχρωματιστές), καθώς και 24 για την κεντρική θέρμανση, 3 για συστήματα εξαερισμού και 69 επιδιορθωτές. Στην τραπεζαρία απασχολούνταν 154 άτομα, άλλα 107 στα πλυντήρια και 34 στην καφετέρια πάνω από το σινεμά. Πολλοί αξιωματούχοι μετακινούνταν με αυτο- κίνητο με αποκλειστικό οδηγό.

Αρκετοί είχαν επικρίνει την ανέγερση του Οίκου της Κυβέρνησης. Ο αρχιτέκτονας Α. Λ. Πάστερνακ, αδελφός του διάσημου ποιητή και πεζογράφου, έγραψε το 1930:

«Εδώ έχουμε δύο αρνητικές πτυχές της πολιτικής μας στον τομέα της κατοικίας: αφενός τη διάδοση των ατομικών διαμερισμάτων [...] και αφετέρου μια παρερμηνεία της έννοιας του κοινοβιακού σπιτιού, με αποτέλεσμα την αναβολή ή ίσως και τη δυσφήμιση της εισαγωγής νέων κοινωνικών σχέσεων».

Όμως και ο Λαζάρ Καγκάνοβιτς, ο τελευταίος και ο μακροβιότερος της παλαιάς φρουράς των μπολσεβίκων και στενός συνεργάτης του Στάλιν, αφού πρώτα έπλεξε τον ύμνο του Οίκου της Κυβέρνησης, αναγκάστηκε το 1934 να παραδεχτεί: «Η αρχιτεκτονική του σύνθεση είναι κάπως βαριά και επομένως το συγκρότημα αυτό δεν μπορεί να λειτουργήσει σαν πρότυπο για μελλοντικά κτίσματα» (Slezkine, 2017: 362).

Αυτό που χαρακτηρίζει τη ζωή των ενήλικων ενοίκων του Οίκου της Κυβέρνησης κατά τη δεκαετία του 1930, ιδίως στην περίοδο των Μεγάλων Εκκαθαρίσεων, δεν είναι μόνο η αφοσίωσή τους στην υπόθεση της επανάστασης ή ο πολυτελής για τα δεδομένα της εποχής μικρόκοσμός τους. Η διαμονή τους εδώ δεν ήταν μόνιμη και εγγυημένη. Με την παραμικρή υποψία περί αριστερής ή δεξιάς απόκλισης, κινδύνευαν να βρεθούν υπό δυσμένεια, να συλληφθούν, να εξοριστούν, να εκτελεστούν. Να χάσουν τα πάντα. Και όχι μόνο οι ίδιοι, αλλά και οι σύζυγοι, οι γονείς, τα προστατευόμενα μέλη της οικογένειάς τους. Και αυτό συνέβη. Οι υλικές ανέσεις που απολάμβαναν ήταν δοτές και όχι ιδιόκτητες, ενώ τα όρια ανάμεσα στις ιδιότητες του «προνομιούχου» και του κατατρεγμένου ήταν ευμετάβλητα. Ιδίως στα «πολύ πέτρινα» χρόνια, ο φόβος ήταν ο μόνιμος σύντροφος των προνομιούχων ενοίκων και όλοι κατανοούμε πόσο κακός σύμβουλος είναι ο φόβος, σε τι συμβιβα-

σμούς ή και εξευτελισμούς μπορεί να οδηγήσει.

Πολλοί αξιωματούχοι του ΚΚΣΕ και της κυβέρνησης ήταν κατά καιρούς ένοικοι του Οίκου, όπως ο Καρλ Ράντεκ, ο δημοσιογράφος Μιχαήλ Κολτσόφ, ο Κρουτσόφ, η πρώτη και η τρίτη σύζυγος του Μπουχάριν (ο ίδιος έμενε στο Κρεμλίνο), ο Μιρόνοφ (αναπληρωτής επικεφαλής της GPU). Ανάμεσα στους «προνομιούχους» ενοίκους υπήρχαν πολλοί παλιοί μπολσεβίκοι, άνθρωποι που είχαν φυλακιστεί, είχαν εξοριστεί, είχαν δώσει το νου και το αίμα τους για την Επανάσταση και τώρα δούλευαν σκληρά για να χτίσουν το σοσιαλισμό, συχνά αναχωρώντας από το σπίτι τους τα χαράματα κι επιστρέφοντας αργά το βράδυ. Η άνετη οικιακή ζωή που απολάμβαναν οι ίδιοι και τα μέλη της οικογένειάς τους θεωρούνταν μικρό αντάλλαγμα σε σχέση με τις θυσίες που είχαν κάνει ή με το νευραλγικής σημασίας έργο που τώρα πρόσφεραν στο νεαρό σοβιετικό κράτος. Κυρίως όμως θεωρούνταν ως κάτι το «αυτονόητο» και όχι ως ένδειξη της αναπαραγωγής και της διαιώνισης σχέσεων ιεραρχίας και εξουσίας.

Οι διώξεις του Μεσοπολέμου ενίσχυαν την αίσθηση της προσωρινότητας. Μετά τη σύλληψη του πατέρα, η οικογένεια είτε έχανε το σπίτι της είτε μετακόμιζε σε ένα μικρότερο στο ίδιο συγκρότημα. Κόσμος πήγαινε κι ερχόταν... Περίπου 800 ένοικοι υπέστησαν διώξεις και 344 από αυτούς εκτελέστηκαν με την κατηγορία του κατασκόπου, δηλαδή το 30% του πληθυσμού του συγκροτήματος και η υψηλότερη αναλογία ανάμεσα σε όλα τα κτίρια κατοικιών στη Μόσχα. Όμως, 500 ένοικοι πήγαν στον πόλεμο και 113 από αυτούς σκοτώθηκαν.

Μια λαϊκιστική προσέγγιση θα επικεντρωνόταν αποκλειστικά στο χάσμα ανάμεσα στην πολυτέλεια και τις ανέσεις που απολάμβαναν οι ένοικοι του Οίκου της Κυβέρνησης, από τη μια, και τη μέση σοβιετική κατοικία, από την άλλη. Ωστόσο, όπως έχει επισημανθεί, το κύριο ζήτημα ήταν ότι το συγκρότη-

μα αυτό δεν αποτέλεσε τη συμβολική ρήξη με το παρελθόν», όπως την οραματιζόταν η πρωτοπορία του 1920. Αντί να αμφισβητήσει τον παραδοσιακό θεσμό της οικογένειας και να κινηθεί προς την απελευθερωτική μετάλλαξή της, ο Οίκος την τοποθέτησε στην καρδιά της σοβιετικής ελίτ.

Άλλες κατοικίες υψηλών προδιαγραφών

Ο «Οίκος της Κυβέρνησης» δεν ήταν το μόνο συγκρότημα κατοικιών για την ελίτ. Στα τέλη της δεκαετίας του 1940, όταν σημειώνεται ένας οικοδομικός οργασμός, χτίζονται στη Μόσχα κτίρια «αυτοκρατορικού σταλινικού ρυθμού» με θέα το ποτάμι στις νέες λεωφόρους κι εκεί θα κατοικήσουν κορυφαίοι αξιωματούχοι, όπως ο Μπρέζνιεφ, ο Σουσλόφ, ο Αντρόποφ. Άλλοι, όπως ο Μολότοφ και ο Ζούκοφ, προτίμησαν τον 5ο Οίκο των Σοβιέτ, ένα κτίριο δι-αμερισμάτων σε ρυθμό γαλλικού μπαρόκ. Την ίδια εποχή χτίστηκαν συνεταιριστικά συγκροτήματα κατοικιών για την ελίτ: για ηθοποιούς, εικαστικούς καλλιτέχνες, συγγραφείς, γιατρούς, χορευτές και χορεύτριες, μουσικούς, επιφανείς επιστήμονες. «Η σοβιετική ελίτ αναγεννιέται, αναπαράγεται και απλώνεται σε όλη τη Μόσχα και πέρα από αυτήν», παρατηρεί ο Σλέζκιν.

Στο διάστημα 1947-1957 ανεγέρθηκαν στη Μόσχα επτά ουρανοξύστες, εκ των οποίων οι τρεις ήταν κτίρια κατοικιών για τη σοβιετική αφρόκρεμα. Πρόκειται για τις «Επτά Αδελφές», όπως τις βάφτισαν οι δυτικοί, ή τις «σταλινικές γαμήλιες τούρτες» – ένας χαρακτηρισμός κακεντρεχής αλλά όχι άστοχος, καθώς τα κτίρια αυτά συνδυάζουν το ρωσικό μπαρόκ με γοθικά στοιχεία. Και να αναλογιστεί κανείς ότι ήδη από το 1937, η Ένωση Αρχιτεκτόνων έχει υιοθετήσει τον «σοσιαλιστικό ρεαλισμό» ως επίσημη αρχιτεκτονική της ΕΣΣΔ. Δύσκολο να βρει κανείς τη σχέση που έχουν αυτά τα θηριώδη, ξιπασμένα κτί-

ρια με το ρεαλισμό τόσο στη σοσιαλιστική ή την αστική παραλλαγή του. Εδώ τα περισσότερα διαμερίσματα έχουν εμβαδόν 150-200 τ.μ. και σήμερα, λόγω της εξαιρετικής θέσης τους στην καρδιά της Μόσχας, αλλά και του ιστορικού συμβολισμού τους, πωλούνται σε υψηλές τιμές ή νοικιάζονται ακριβά μέσω της πλατφόρμας Airbnb και, επομένως, εύκολα μπορεί κανείς να δει φωτογραφίες των εσωτερικών χώρων τους.

Η μακρινή εποχή των επαναστατικών αναζητήσεων

Στην περίοδο 1925-1935 ανεγέρθηκαν τα περισσότερα κονστρουκτιβιστικά κτίρια, κυρίως στη Μόσχα σε και άλλες πόλεις, ενώ σε όλη τη δεκαετία του 1920 θεαλλώδεις ήταν οι θεωρητικές συζητήσεις, οι διαμάχες και οι συγκρούσεις, τα σχέδια και οι προτάσεις γύρω από το ποιος τύπος κατοικίας, δημόσιων κτιρίων, πόλης αλλά και οικογένειας ανταποκρίνεται στον σοσιαλιστικό τρόπο ζωής. Ινστιτούτα, σχολές, ομάδες που δέχονταν επίδραση από το μοντερνιστικά ρεύματα της Δύσης αλλά, με τη σειρά τους, επιδρούσαν σ' αυτά. Το πιο διάσημο και αισθητικά άρτιο δείγμα πρωτοποριακής αρχιτεκτονικής που ενθαρρύνει τη συλλογική ζωή είναι το Ναρκομφίν ή Σπίτι-Κοινόβιο. Χτίστηκε στην καρδιά της Μόσχας, μέσα σε πάρκο, και είχε 54 μικρά διαμερίσματα, με πολύ μικρή κουζίνα ή και χωρίς καθόλου κουζίνα, ώστε οι ένοικοι να ενθαρρύνονται να χρησιμοποιούν την κοινόχρηστη τραπεζαρία. Ο πλατύς, με φυσικό φωτισμό, διάδρομος που διατρέχει κάθε όροφο θα λειτουργούσε σαν φόρουμ, με τη έννοια της αγοράς, σαν τόπος συνάντησης. Το ίδιο και η ταράτσα και η πιλοτή, όπου προβλέπονταν χώροι ανάπαυσης, μελέτης και ψυχαγωγίας. Το Ναρκομφίν, για το οποίο υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία, ήταν το διαμάντι του μοντερνιστικού στέμματος, όμως δεν άφησε απογόνους: ελάχιστα τέτοια συγκροτήματα κατοικιών ανεγέρθηκαν σε

όλη τη Σοβιετική Ένωση. Όπως εξηγεί ο Κοπ (Kopp: 185), το σπίτι-κοινότητα δεν είναι «ένα κοινό σπίτι με την έννοια της συλλογικής ή κοινοτικής ιδιοκτησίας, αλλά για *πολεοδομικό στοιχείο* που λειτουργεί σαν μια μικρή αυτόνομη κοινότητα όσον αφορά μια σειρά υπηρεσίες και εξοπλισμούς».

Αναφορικά με το Нарκομфин, έχει διατυπωθεί ένας σκληρός αλλά εύστοχος αφορισμός, δηλ. ότι πρόκειται για το «σοσιαλισμό σε ένα (1) κτίριο», σε αναλογία με το «σοσιαλισμό σε μία χώρα».

Στα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια υπήρξαν πολλές και διαφορετικές προσεγγίσεις ως προς τον ιδανικό τύπο κατοικίας. Τότε διατυπώθηκαν τολμηρές νεωτεριστικές ιδέες, όπως για το κινητό σπίτι που θα το κουβαλά κανείς μαζί του όπως το σαλιγκάρι το κέλυφός του, το αυξομειούμενων διαστάσεων σπίτι, τη γραμμική πόλη, την «ιπτάμενη πόλη», ενώ ζωηρή ήταν η διαμάχη μεταξύ «πολεοδομιστών» και «αποπολεοδομιστών». Οι ιδέες αυτές δεν μπορούν να παρουσιαστούν περιληπτικά χωρίς τον κίνδυνο, υπεραπλουστευοντάς τες, να τις αδικήσουμε. Πρέπει όμως να τονίσουμε ότι δεν επρόκειτο για ουδέτερες και ελιτίστικες μορφολογικές αναζητήσεις. Οι θιασώτες τους είχαν στόχο

τη δημιουργία ενός νέου σοσιαλιστικού πλαισίου ζωής κι έτσι το πρόβλημα της κατοικίας τέθηκε παράλληλα με το πρόβλημα του μετασχηματισμού του τρόπου ζωής, αλλά και της λειτουργίας της οικογένειας. Μαζί με το σπίτι, έπρεπε να αλλάξει και η οικογένεια ως προς την οικονομική της δομή, το ρόλο των γυναικών και την απαλλαγή τους από την οικιακή σκλαβιά, την ανατροφή των παιδιών, το διαζύγιο, τις σχέσεις των δύο φύλων.

Όχι στα γεράνια και τα καναρίνια

Παρατηρώντας τις ασπρόμαυρες φωτογραφίες του εσωτερικού των διαμερισμάτων του Οίκου της Κυβέρνησης διαπιστώνουμε πόσο μακριά η επίπλωση και ο εξοπλισμός τους βρίσκονται από τις τολμηρές ιδέες της δεκαετίας του 1920 και τις οποίες μοιάζουν να τις καταδικάζουν σαν «ακραίες» και «εξτρεμιστικές», ενώ αυτές εξέφραζαν τον επαναστατικό πυρετό της εποχής – και όχι βέβαια μια χιλιαστική αντίληψη περί κομμουνισμού. Στα χρόνια αμέσως μετά τον «πολεμικό κομμουνισμό» (1918-1921), πολλοί επαναστάτες στοχαστές ταύτιζαν τον «αστικό

Πίνακας 1: Εμβαδόν κατοικίας και αύξηση πληθυσμού (1927)			
	Καθαρή επιφάνεια κατοικίας ανά κάτοικο	Ετήσια αύξηση της χτισμένης κατοικήσιμης επιφάνειας	Ετήσια αύξηση του πληθυσμού
Επαρχιακές πόλεις	6 τ.μ.	3,50%	5,10%
Περίχωρα της Μόσχας	6,3 τ.μ.	2,90%	2,60%
Μόσχα	5,2 τ.μ.	3,30%	5,40%

Πηγή: Κορρ (1976).

ατομικισμό» με τον «οικογενειακό ατομικισμό». Ο σοβιετικός κολεκτιβισμός αποτελούνταν από άτομα, όμως ο αστικός ατομικισμός εδραζόταν στην οικογένεια (Slezkine: 340-341). Και έκφραση αυτού του ατομικισμού ήταν η ξεχωριστή κατοικία για μία οικογένεια. Η απελευθέρωση, όχι μόνο των γυναικών αλλά και των παιδιών και τελικά όλων σήμαινε «απελευθέρωση από την οικογένεια». Σύμφωνα με ένα εγχειρίδιο με οδηγίες, οι κατοικίες έπρεπε να είναι υγιεινές, ευρύχωρες, φωτεινές, ζεστές, χωρίς σκόνη και υγρασία, απαλλαγμένες από γκαζιέρες και νεροχύτες με λιγδιασμένα πιάτα, αλλά και από «μεταξωτές κουρτίνες, γεράνια στη γλάστρα και καναρίνια στο κλουβί». Η ύστατη και αποφασιστική μάχη της Επανάστασης θα ήταν ενάντια «στα άλμπουμ για φωτογραφίες με βελούδινο κάλυμμα πάνω σε τραπεζάκια με δαντελένια σεμεδάκια», ενώ το κράτος θα παρείχε τα απαραίτητα λειτουργικά έπιπλα (κρεβάτια, γραφεία κ.λπ.). Όπως είχε γράψει ο μπολσεβίκος Λεβ Κρίτσαν στο *Η Ηρωική Περίοδος της Μεγάλης Ρωσικής Επανάστασης* (1925), το παλιό σύνθημα «εφρόσον κάτι υπάρχει, τότε το χρειαζόμαστε» έχει αντικατασταθεί από ένα πολύ διαφορετικό: «Αν το χρειαζόμαστε, υπάρχει· αν δεν το χρειαζόμαστε, θα καταστραφεί». Όμως οι πρωτοποριακές συλλήψεις της δεκαετίας του 1920 και οι φορείς τους όχι, δεν υλοποιήθηκαν, αλλά περιθωριοποιήθηκαν ή και συκοφαντήθηκαν.

Ο Οίκος της Κυβέρνησης ήταν βασιλικό ανάκτορο σε σύγκριση με τις προδιγραφές για τις νέες κρατικές κατοικίες

που χτίζονταν τότε στη Μόσχα και άλλες πόλεις. Το 1930, θεωρητικά η νόρμα για κάθε κατοικία ήταν 9 τ.μ. «καθαρή» επιφάνεια⁴ ανά κάτοικο, όμως στην πράξη αυτή ήταν κάτω από 6 τ.μ. ανά κάτοικο (Κορρ: 158) Το στοίβαγμα των ανθρώπων έπαιρνε απάνθρωπες διαστάσεις αφού σε μια κατοικία που προοριζόταν για μία οικογένεια, τελικά έμεναν δύο ή και τρεις. Όχι πως το σοβιετικό κράτος σφύριζε αδιάφορα. Απλώς ο ρυθμός αύξησης του πληθυσμού στις πόλεις ήταν μεγαλύτερος από το ρυθμό αύξησης του συνολικού εμβαδού των νέων κατοικιών.

Όπως σημειώνει ο Κορρ (Κορρ: 154-156): «Παρά την προτεραιότητα που δόθηκε στην εκβιομηχάνιση, και ιδιαίτερα στη βαριά βιομηχανία, ο αριθμός των κατοικιών που χτίζονται σε όλες τις πόλεις και τα νέα βιομηχανικά συγκροτήματα είναι πολύ μεγάλος». Το 1923 κατασκευάστηκαν 1 εκατ. τ.μ. αστικές κατοικίες, το 1925 ο αριθμός τους έφτασε τα 3 εκατ. τ.μ., ενώ στην πενταετία 1925-1930 χτίστηκαν πάνω από 80 εκατ. τ.μ. Πρόκειται όμως για κατοικίες παραδοσιακές, με δύο έως τρία δωμάτια, ατομική κουζίνα και χώρους υγιεινής. Και καθώς η μερίδα του λέοντος του εθνικού εισοδήματος επενδύεται στη βιομηχανία, οι κατασκευές αυτές είναι «περισσότερο ένα βήμα προς τα πίσω παρά ένα βήμα μπροστά».

Και τούτο γιατί, όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, που αναφέρεται στο 1927 και

4. Η καθαρή επιφάνεια ήταν τα τ.μ. της κατοικίας αφαιρώντας κουζίνα, διάδρομο, μπάνιο, τουαλέτα και βοηθητικούς χώρους.

παρατίθεται στον Κορρ (σ. 156), ο πληθυσμός των πόλεων αυξάνει πιο γρήγορα από ό,τι τα τετραγωνικά μέτρα των κατοικιών. Η «καθαρή» επιφάνεια όχι μόνο δεν αυξήθηκε φτάνοντας τα 9 τ.μ. ανά κάτοικο, όπως ήταν ο στόχος, αλλά μειώθηκε.

Αν και από το 1925 άρχισαν να χτίζονται κτίρια που κάλυπταν συλλογικές ανάγκες (νηπιαγωγεία, παιδικοί σταθμοί, συνεταιριστικά πλυντήρια-καθαριστήρια κ.λπ.), η κατοικία «παραμένει βασικά η ίδια· απλή αντιγραφή της κατοικίας των αρχών του 20ού αιώνα», παρατηρεί ο Κορρ. Οι αρχιτέκτονες επιχειρούν να την ελαχιστοποιήσουν, αφαιρώντας κάποια μη ουσιαστικά στοιχεία της (π.χ., δωμάτια υπηρετών, σκάλα υπηρεσίας), όμως «και η ελαχιστοποίηση έχει τα όριά της». Το «σπίτι-κοινότητα» τύπου Ναρκομφίν δεν μπορούσε να υλοποιηθεί σε μια χώρα που, παρά την αλματώδη εκβιομηχάνιση, παρέμενε ακόμα υπανάπτυκτη. Αυτές οι σύνθετες κατασκευές απαιτούσαν υψηλή τεχνολογία και άρτιο εξοπλισμό, που τότε δεν υπήρχαν. «Πώς ήταν δυνατό να μιλάνε τότε για συλλογική κουζίνα που θα ήταν δήθεν καλύτερη από τις ατομικές όταν [...] για να είναι ανεκτή μια τέτοια κουζίνα πρέπει να έχει άρτιο και προηγμένο εξοπλισμό; Πώς θα ήταν δυνατό να ελπίζει κανείς πως άνθρωποι που μόλις βγαίνουν από την ολοκληρωτική σχεδόν αμάθεια και υπανάπτυξη, για να μην πούμε από τη βαρβαρότητα, θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν σωστά, να σεβαστούν και να διαχειριστούν συλλογικά αγαθά που θα βρίσκονταν στη διάθεσή τους; [...] Και πώς ήταν δυνατό να πιστέψει κανείς ότι η παραδοσιακή οικογένεια θα εξαφανιζόταν ξαφνικά και ότι οι άνθρωποι δεν θα επιθυμούσαν να βρεθούν μόνοι παρά μόνο για να κοιμηθούν – καμιά φορά μάλιστα σε θαλάμους των έξι; Η υπερκολεκτιβοποίηση του τρόπου ζωής ήταν μια ουτοπία και μάλιστα μια επικίνδυνη ουτοπία» (Κορρ: 209). Έλειπαν και οι άνθρωποι που θα διαχειρίζονταν τη νέα κατάσταση σε επίπεδο κτιρίου. Η εντελώς απαραίτητη υποδο-

μή για έναν τέτοιας κλίμακας μετασχηματισμό δεν υπήρχε.

Στις συνθήκες της εποχής ήταν αδύνατο να δοθεί ένα διαιρέσιμα σε κάθε οικογένεια. Το χειρότερο όμως, σύμφωνα με τον Κορρ (Κορρ: 182), ήταν ότι «καθώς γενικευόταν από ανάγκη μια τέτοια “συλλογική” χρήση των διαμερισμάτων που προορίζονταν για μία οικογένεια, άρχισαν συγχρόνως να παίρνονται νομοθετικά μέτρα που αποσκοπούσαν στην αύξηση της επιφάνειας αυτών των διαμερισμάτων, ώστε να γίνει δήθεν “πιο άνετος” ο καταμερισμός των τμημάτων τους σε διάφορες οικογένειες. Έτσι, κατά κάποιο τρόπο, επισημοποιούνταν ο παραλογισμός του να χρησιμοποιούνται από πολλές οικογένειες κατοικίες σχεδιασμένες μόνο για μία».

Η «κομμουνάλκα»

Η «κομμουνάλκα» είναι μια κατοικία σχεδιασμένη αρχικά για ένα νοικοκυριό, όπου τελικά όμως μένουν δύο έως επτά οικογένειες, με κοινή είσοδο και κοινόχρηστη κουζίνα και χώρους υγιεινής. Το φαινόμενο της συγκατοίκησης πολλών οικογενειών ή μεμονωμένων ενοίκων σε πολυώροφα κτίρια των πόλεων ανάγεται στην τσαρική περίοδο· όμως, ο όρος καθιερώθηκε στα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια, όταν το πρόβλημα της στέγασης είχε πάρει εκρηκτικές διαστάσεις εξαιτίας του τεράστιου αριθμού αγροτών που έφταναν στις πόλεις για να εργαστούν στις βιομηχανίες και τις κατασκευές και, δικαιολογημένα, προσδοκώντας μια καλύτερη ζωή. Μετά την Επανάσταση, όλες οι μεγάλες ιδιωτικές κατοικίες πέρασαν στην ιδιοκτησία του κράτους και, στη συνέχεια, τα δωμάτια διανεμόνταν σε οικογένειες. Ήδη πριν τον Οκτώβρη, ο Λένιν είχε γράψει για τα χαμόσπιτα των εργατών «που αναγκάζονταν να ζουν σε υπόγεια, σε υπερπλήρη υγρά και κρύα διαμερίσματα, κάποτε και σε πραγματικές τρώγλες γύρω από τις νέες βιομηχανικές επιχειρήσεις», όπως

αναφέρεται σε σχετικό άρθρο του Ριζο-σπάστη. Ο ίδιος είχε υπογραμμίσει ότι: «Μόνο η εξάλειψη της ατομικής ιδιοκτησίας γης και η οικοδόμηση φτηνών και υγιεινών κατοικιών μπορεί να λύσει το ζήτημα της στέγης» και «το προλεταριακό κράτος χρειάζεται να εγκαταστήσει με τη βία μια φτωχή οικογένεια στο σπίτι κάποιου πλουσίου» και οι εργαζόμενοι «μπορούν και πρέπει να αναλάβουν οι ίδιοι τη δίκαιη, αυστηρότατη ρυθμισμένη, οργανωμένη κατανομή [...] των σπιτιών [...] προς το συμφέρον της φτωχολογίας».

Στην πράξη δεν μοιράζονταν «κατοικίες» αλλά «δωμάτια σε κατοικίες», που μετατρέπονταν σε κομμουνάλες. Σε μια τέτοια κομμουνάλα άφησε την τελευταία του πνοή ο Μαγιακόφσκι στις 14 Απριλίου 1930. Στο βιβλίο της Σερένα Βιτάλε *Ο μακαρίτης σιχαινόταν το κουτσομπολιό*, που αναφέρεται στις υποθέσεις, τα σενάρια αλλά και τα πραγματικά δεδομένα γύρω από την αυτοκτονία του ποιητή, βλέπουμε την κάτοψη του παλιού διαμερίσματος στη Μόσχα που μοιραζόταν ο Μαγιακόφσκι με πέντε οικογένειες, αν και συχνά έμενε στο διαμέρισμα του Όσιπ και της Λίλια Μπρικ.

Η κομμουνάλα δεν ταυτίζεται με το «σπίτι-κοινόβιο», όπως ήταν το Ναρκομφίν. Ήταν μια λύση ανάγκης και θα ήταν άδικο να θεωρήσουμε αυτό τον τρόπο κατοίκησης σαν δείκτη της μιζέριας του σοσιαλισμού. Το πρόβλημα δεν ήταν μόνο το πλήθος, αλλά και η ανομοιογένεια των ενοίκων, που προέρχονταν από διαφορετικές περιοχές της αχανούς Σοβιετικής Ένωσης και διέφεραν ως προς την κουλτούρα, τη νοστορπία και τις συνήθειες, γεγονός που αναπόφευκτα οδηγούσε σε καβγάδες και τριβές.

Κατοικίες για τους εργάτες

Σχεδόν όλοι οι εργαζόμενοι στη Σοβιετική Ένωση απασχολούνταν σε κρατικές επιχειρήσεις, οι οποίες ιερα-

χούνταν ανάλογα με τη στρατηγική σημασία τους. Οι εργαζόμενοι στην πολεμική και τη βαριά βιομηχανία, εκτός από μεγαλύτερο μισθό και άλλες παροχές, ζούσαν σε καλύτερες κατοικίες. Ακόμα και στον ίδιο κλάδο, το επίπεδο ζωής ενός εργαζόμενου εξαρτιόταν «και» από τη γεωγραφική θέση της επιχείρησης. Η πιο ευνοημένη περιοχή ήταν η Μόσχα, ακολουθούσε το Λένινγκραντ, ενώ σαφείς ήταν οι διαφορές στη θέση των εργαζομένων στις βιομηχανίες στις μικρότερες πόλεις της ίδιας περιφέρειας, ακόμα και όταν αυτές οι βιομηχανίες ήταν στρατηγικής σημασίας. Όπως επισημαίνει ο Βρετανός πανεπιστημιακός Don Filtzer (Ντον Φίλτζερ), που ειδικεύεται στη σοβιετική ιστορία, οι εργαζόμενοι στην περιφέρεια του Σβερντλόφ (πρωτεύουσα το σημερινό Αικατερίνμπουργκ, τότε Σβερνλόφ) είχαν καλύτερες κατοικίες, χτισμένες σε περιοχές με πολύ καλύτερη υποδομή και κοινωνικό εξοπλισμό (ασφαλτοστρωμένοι δρόμοι, δίκτυο αποχέτευσης, κινηματογράφοι, βιβλιοθήκες, εργατικές λέσχες). Οι διαφορές ως προς την κατοικία και τις συνθήκες ζωής δεν καθορίζονταν μόνο από τον βιομηχανικό κλάδο και την περιοχή, αλλά επίσης φανέρωναν την ύπαρξη σαφών κατακόρυφων ιεραρχιών στο εσωτερικό μιας επιχείρησης, ανάμεσα σε ειδικευμένους και ανειδίκευτους εργαζόμενους ακόμα και ανάμεσα σε ντόπιους και σε εσωτερικούς μετανάστες που έρχονταν από τις πιο φτωχές περιοχές της χώρας.

Λέγοντας «ελίτ» δεν εννοούμε μόνο τα στελέχη του κόμματος και της κυβέρνησης. Σε νέες πόλεις, όπως στο Μαγκνιτογκόρσκ, αλλά και στους νέους εργατικούς οικισμούς στα περίχωρα παλιών πόλεων που μετατράπηκαν σε μεγάλα βιομηχανικά κέντρα, άρχισαν, γύρω στα 1930, να χτίζονται συγκροτήματα για τους εργαζόμενους με άριστες προδιαγραφές, ώστε να λειτουργήσουν σαν πλαίσιο ενός σοσιαλιστικού τρόπου ζωής με ισότητα για όλους. Εκτεταμένες ζώνες πρασίνου, φωτεινά διαμερίσματα, πλούσιοι κοινωνικός

εξοπλισμός, ακόμα και αριστουργηματικά κονστρουκτιβιστικά κτίρια για συλλογικές χρήσεις (π.χ., εργατικές λέσχες). Σύντομα όμως άρχισαν και εκεί να εμφανίζονται κοινωνικές διαστρωματώσεις.

Στο Αικατερίνμπουργκ, στη διάρκεια του πρώτου Πενταετούς Προγράμματος, χτίστηκαν μια σειρά διαχωρισμένες κοινότητες που προορίζονταν για συγκεκριμένα επαγγέλματα: αυτοτελή συγκροτήματα, που μάλιστα έχουν μέχρι σήμερα διατηρήσει την αρχική ονομασία τους. Π.χ., το Χωριό των Οικοδόμων, το Χωριό της Δικαιοσύνης για νομικούς και δικαστικούς υπαλλήλους, το Χωριό για τους εργαζόμενους στις αγροτικές κολεκτίβες, το Χωριό των Κρατικών Υπαλλήλων, ενώ το πιο διάσημο και αρχιτεκτονικά φιλόδοξο ήταν το Χωριό των Τσεκιστών για τους υπαλλήλους της μυστικής αστυνομίας και τις οικογένειές τους, που σχεδιάστηκε το 1929. Κάποτε ήταν περιφραγμένο σαν τις σύγχρονες gated communities, ενώ τα κτίρια του συγκροτήματος διατηρούν ακόμα και σήμερα τη μεγαλόπρεπιά τους. Αν και τα «χωριά» αυτά διαφέρουν ως προς την ποιότητα κατασκευής και τις αρχιτεκτονικές φιλοδοξίες τους, ωστόσο όλα είχαν κήπους, πολυϊατρεία, σχολεία και παιδικούς σταθμούς ενώ τα διαμερίσματα ήταν «μικρά αλλά ευπρεπή» (Hatherley, 2017).

«Εργατικό παράδεισο» είχαν χαρακτηρίσει τη νέα συνοικία Αβτοζάβοντ στο σημερινό Νίζνι Νόβγκοροντ (τότε είχε μετονομαστεί σε Γκόρκι). Σχεδιάστηκε από την περίφημη πειραματική σχολή αρχιτεκτονικής και εφαρμοσμένων τεχνών Vkhoutemas και τροποποιήθηκε από την αμερικανική τεχνική εταιρεία που είχε αναλάβει την κατασκευή, με τη φιλοδοξία να αποτελέσει πρότυπο κοινοτικής κατοίκησης. Αρχική πρόθεση ήταν «ο τέταρτος όροφος κάθε κτιρίου να έχει δωμάτια μιάμιση φορά μεγαλύτερα από εκείνα των άλλων ορόφων. Αυτά θα χρησιμοποιούνταν από “Κομμούνες”, δηλαδή ομάδες 3-4 νέων, ανδρών ή γυναικών, που σπουδάζουν, εργάζονται και θα

ζουν μαζί». Οι «Κομμούνες» δεν υλοποιήθηκαν ποτέ, καθώς η δημογραφική πίεση ήταν τεράστια. Οι αγρότες που έφταναν στο Νίζνι Νόβγκοροντ, για να εργαστούν στην τεράστια βιομηχανία τρακτέρ και άλλων οχημάτων της πόλης, έσπευδαν να εγκατασταθούν στα ημιτελή διαμερίσματα, ακόμα και δύο ή τρεις οικογένειες μαζί, για να ξεφύγουν από τα παραπήγματα-κοιτώνες. Η αρχική πρόβλεψη για κάθε διαμέρισμα ήταν 5,5 τ.μ. καθαρής επιφάνειας ανά άτομο – μια πρόβλεψη σε σύγκριση με την υπόλοιπη πόλη όπου η νόρμα ήταν 3,5 τ.μ. ανά άτομο.

«Η ιδανική εργατική πόλη του 1930 εγκαταλείφθηκε το 1932 εξαιτίας της οικονομικής αναγκαιότητας και οι Σοβιετικοί εργάτες στη νέα αυτοκινητοβιομηχανία θα ζούσαν σε συνθήκες παρόμοιες με εκείνες των βιομηχανικών εργατών σε άλλες χώρες», λέει ο Χάθερλι, ένας διακεκριμένος Βρετανός μελετητής της αρχιτεκτονικής των χωρών του υπαρκτού σοσιαλισμού (Hatherley, 2014).

Σύμφωνα με την περιγραφή του Ρώσου συγγραφέα και δημοσιογράφου Κίριλ Κόμπριν (Κ. Kobrin, 2014) που έζησε 12 χρόνια στην ίδια πόλη, πυρήνας της περιοχής των εργατικών κατοικιών ήταν δύο «σοσιαλιστικές πόλεις», που η πρώτη χτίστηκε ταυτόχρονα με το νέο εργοστάσιο. «Ήταν τυπικά κτίρια της σταλινικής περιόδου, μεγαλοπρεπή θα μπορούσες να τα πεις. Πιο πέρα υψώνονταν κτίρια εξίσου παλιά αλλά πιο χαμηλών τόνων: τετραώροφες πολυκατοικίες, καθώς και εργατικά κοινοβιακά παραπήγματα που δεν διέθεταν ούτε καν τις στοιχειώδεις ανέσεις και τα οποία διατηρήθηκαν μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970. Πιο πέρα υπήρχε μια γειτονιά σε μικρογραφία, αποτελούμενη από προεγγεμένα δώροφα κτίρια: ήταν το “Αμερικανικό Χωριό” που προοριζόταν για τους Αμερικανούς ειδικούς.⁵ Αργότερα, γύρω από όλα αυτά

5. Κατά τη δεκαετία του 1930 είχαν έρθει στην πόλη πολλοί ξένοι εργάτες, διωγμένοι από την κρίση που είχε πλήξει τη δυτική οικονομία.

χτίστηκαν πολυκατοικίες κρουσσοφικού τύπου και αργότερα πολυκατοικίες με εννέα ορόφους».

Το συγκρότημα όπου έζησε ο Κόμπριν ήταν αναπτυγμένο γύρω από μια τεράστια εσωτερική αυλή που περισσότερο έμοιαζε με πλατεία εξοπλισμένη με παιδικές χαρές για δύο νηπιαγωγεία, χώρους κοινωνικών συναναστροφών μεταξύ των ενοίκων (τραπέζια, πάγκοι, κούνιες), δύο γήπεδα για ποδόσφαιρο που το χειμώνα χρησιμοποιούν για παιχνίδια χόκεϊ στον πάγο. Το συγκρότημα αυτό, κατά τον Κόμπριν, ήταν «το κάστρο της νέας ελίτ, το οχυρό εκείνων στους οποίους επέτρεψαν να αναρριχηθούν στην κοινωνική κλίμακα και να παραμείνουν στην κορυφή. [...] Ταυτόχρονα, υπήρχαν παραπήγματα για τους ανειδίκευτους εργάτες, ευτελούς κατασκευής πολυκατοικίες για τους επιστάτες και τους κατώτερους διοικητικούς υπαλλήλους».

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, το πρόβλημα της κατοικίας πήρε ακόμα πιο σοβαρές διαστάσεις. Οι χιτλερικοί εισβολείς είχαν καταστρέψει 1.700 πόλεις, είχαν ισοπεδώσει 70.000 χωριά με αποτέλεσμα 25 εκατ. άνθρωποι να μείνουν άστεγοι (*Επιτεύγματα και κατακτήσεις...*, 2017: 94).

Στη δεκαετία του 1950, η άνοδος της σοβιετικής οικονομίας επέτρεψε στον Νικήτα Κρουσσόφ να εγκαινιάσει το πιο μεγαλεπήβολο πρόγραμμα μαζικής ανέγερσης κατοικιών στα παγκόσμια χρονικά. Εφαρμόστηκε η μέθοδος της προκατασκευής και με προηγμένη, για την εποχή της, τεχνολογία. Μέχρι την απομάκρυνσή του από την εξουσία το 1964, περίπου 54 εκατ. Σοβιετικοί πολίτες (το ένα τέταρτο του πληθυσμού) είχαν εγκατασταθεί σε νέα διαμερίσματα ενώ μέσα στην επόμενη πενταετία ο αριθμός τους είχε φτάσει τα 127 εκατομμύρια. Το 1961, για πρώτη φορά στην ιστορία της ΕΣΣΔ, ο πληθυσμός

των πόλεων ξεπέρασε τον αγροτικό (Roth, 2017).

Τα συγκροτήματα αυτά δεν είχαν ιδιαίτερες αισθητικές απαιτήσεις και, όπως έχει ειπωθεί, ήταν τόσο τυποποιημένα, τόσο ομοιόμορφα που ο ρόλος του αρχιτέκτονα είχε ουσιαστικά καταργηθεί. Όμως, περιβάλλονταν από άφθονο πράσινο, ενώ οι εκτεταμένοι ακάλυπτοι χώροι ανάμεσα στα κτίρια ήταν τόπος παιχνιδιού αλλά και ανάπτυξης συλλογικών δραστηριοτήτων. Ήταν ένα μεγάλο βήμα για τη σοβιετική κοινωνία, καρπός της σημαντικής μεταπολεμικής ανάπτυξης και, σύμφωνα με τις κρουσσοφικές διακηρύξεις, ενθάρρυνε τον «κομμουνιστικό τρόπο ζωής», σφυρηλατούσε τον «νέο σοβιετικό άνθρωπο» και οδηγούσε στον κομμουνισμό κάτι που, αν και ευνόησε τη φιλοσοβιετική προπαγάνδα, αποδείχτηκε μύθευμα.

Στην εισήγησή του στο συνέδριο «Η καθημερινή ζωή στη Ρωσία χθες και σήμερα», ο Στίβεν Χάρις (Stephen Harris) βλέπει μια θετική πλευρά αυτής της αλλαγής (Harris, 2015). Αντί να επικρίνει τα νέα συγκροτήματα κατοικιών για την ομοιομορφία τους, την έλλειψη αισθητικής φιλοδοξίας και τα χαμηλής ποιότητας δομικά υλικά που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή τους, επικεντρώνεται στις στρατηγικές που ανέπτυξαν οι ίδιοι οι Σοβιετικοί πολίτες που κατοικούσαν σε μισοχτισμένες και με φτωχή υποδομή περιοχές για να δημιουργήσουν «κοινότητες» αναλαμβάνοντας λειτουργίες που τυπικά ήταν αρμοδιότητα του κράτους και ζώντας αρμονικά με τους γείτονές τους.

Μερικές φορές η λειτουργία ξεπερνά τα όρια που θέτει η μορφή. Σε μια επιστολή που δημοσιεύτηκε το 1966 στην ιστορική εφημερίδα *Τρουντ* του Λένινγκραντ, ένας κάτοικος κάποιου νεόχτιστου συγκροτήματος παραπονιέται επειδή στη «μικροπεριοχή» του «δεν υπάρχει ούτε κινηματογράφος, ούτε θέατρο, ούτε καφετέρια, ούτε γυμναστήριο», σε αντίθεση με το Λένινγκραντ που είναι γεμάτο «μουσεία, θέατρα, κήπους και πάρκα» (Harris).

Η διάρκειας μιας ώρας διαδρομή από το σπίτι στη δουλειά σηματοδοτούσε αυτή τη χωρική και πολιτισμική ρήξη. Έτσι, στο τέλος της εργάσιμης μέρας, ένας άντρας (τις γυναίκες ξέχνα τες) είχε δύο επιλογές «είτε να κάτσει σπίτι είτε να πάει στο καζίνο», όπου «καζίνο» δεν ήταν παρά ένα ξύλινο τραπέζι και δύο πάγκοι στημένοι στον κοινόχρηστο ακάλυπτο πλάι στην παιδική χαρά. Εκεί έπαιζαν χαρτιά, συχνά ενοχλώντας τους περίοικους. «Είμαστε τυχεροί όταν μια βραδιά στο καζίνο τελειώνει χωρίς μεθυσμένους να τραγουδούν και χωρίς αστυνομικές σφυρίχτρες – γιατί συνήθως αυτό συμβαίνει». Τα περιβόητα καζίνα στα νέα οικιστικά συγκροτήματα πληθαίνουν σαν «τα δηλητηριώδη μανιτάρια μετά τη βροχή», γράφει ένας αρθρογράφος της ίδιας εφημερίδας. Όμως, ο Χάρις παρατηρεί ότι οι κατασκευαστές και οι χρήστες του «καζίνου» στην πραγματικότητα δημιούργησαν μια άτυπη κοινότητα, με επίκεντρο μια κοινή δραστηριότητα σε κάποιο χώρο που είχαν οικειοποιηθεί.

Ο Κόμπριν περιγράφει γλαφυρά τη σημερινή κατάσταση των σοσιαλιστικών εργατικών παραδείσων: «Στην παλιά μου γειτονιά τώρα ζουν κάθε λογής άνθρωποι, από γέρους απελπισμένους αλκοολικούς και ημι-εξαθλιωμένους δασκάλους μέχρι τα κατώτερα στρώματα της τοπικής μεσαίας τάξης. [...] Όμως, αυτές οι μάζες δεν είναι άμορφες· είναι εξατομικευμένες. Οι οριζόντιοι δεσμοί που κάποτε φαινόταν εφικτοί έχουν εξαφανιστεί». Και συνεχίζει: «Τα μετασοβιετικά άτομα δεν συνάπτουν σχέσεις αμοιβαιότητας μεταξύ τους, δεν σχηματίζουν μόρια. Αυτό φαίνεται καθαρά αν δούμε τι συνέβη στα ισόγεια των πολυκατοικιών. Με την επικράτηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και του καπιταλισμού στη Ρωσία, το μικρο-εμπόριο και η οικονομία των υπηρεσιών αποτέλεσε την κύρια απασχόληση των ημι-εξαθλιωμένων. Αμέτρητα κιόσκια, καφέ, εργαστήρια, ποικίλα γραφεία όχι και τόσο ευυπόληπτων λειτουργιών – όλα αυτά έδιναν την εντύπωση ότι ο Δεύτερος Κόσμος

είχε κατακτηθεί από τον Τρίτο, ότι το Καράτσι είχε κατατροπώσει το Στάλινγκραντ. Όμως, όλα αυτά βαθμιαία εξαφανίστηκαν, με εξαίρεση κάποιους πάγκους υπαίθριων πωλητών και κάποια γραφεία. Σήμερα οι δυναμικές γραμμές της μετασοβιετικής ζωής συγκλίνουν προς το γιγάντιο εμπορικό κέντρο τον τόπο που αδιαφορεί πλήρως για την κοινωνική θέση του καθενός. Στο μεταξύ η γειτονιά μου έχει γίνει ένα χωριό με μισοερειπωμένα κτίρια διάφορων ρυθμών: οικοδομικά τετράγωνα όπου κατοικούν απο-συνδεδεμένα άτομα που τους έχουν στερήσει το μέλλον και που (καθώς απουσιάζει κάθε ίχνος αλληλεγγύης με τους γείτονές τους) δεν κατανούν το παρόν. Έτσι, έχουν απομείνει να νοσταλγούν ένα παρελθόν κατά το οποίο όλα γύρω τους είχαν κάποιο νόημα – προϊόν πλάνης ή ψευδαίσθησης ίσως, αλλά πάντως νόημα».

***

Είναι δύσκολο στο πλαίσιο ενός μόνο άρθρου να καλύψουμε μια περίοδο περίπου 60 χρόνων, που περιλαμβάνει πολλούς διαφορετικούς τύπους κατοικίας με τα ιδιαίτερα μορφολογικά, λειτουργικά, κατασκευαστικά και γεωγραφικά χαρακτηριστικά τους. Επίσης, η σοβιετική κατοικία, όπως και τα μικρά και μεγάλα στεγαστικά προγράμματα της σοβιετικής περιόδου, δεν ήταν «μόνο» δείγμα κοινωνικών ανισοτήτων, αλλά και πεδίο εφαρμογής (ή πειραματισμού) πρωτοπόρων πολεοδομικών προσεγγίσεων για τις οποίες έχουν γραφτεί πολλά και ενδιαφέροντα. Εξίσου δύσκολη είναι και η παράθεση αναλογιών ανάμεσα στην κατοίκηση στη Σοβιετική Ένωση και τη Δύση. Ας αρκεστούμε στη διαπίστωση ότι κατά τον Μεσοπόλεμο συναντάμε και σε άλλες χώρες μεμονωμένες απόπειρες για ανέγερση συγκροτημάτων κατοικιών που ευνοούν τη συλλογικότητα και την κοινωνικοποίηση των ενοίκων, αλλά και την απαλλαγή των γυναικών από την «οικιακή σκλαβιά», αν και χωρίς την επιδίωξη της προώθησης του «σοσιαλιστικού τρόπου ζωής». Αντίθε-

τα, μερικές φορές τα συγκροτήματα αυτά έχουν έναν αυστηρά «exclusive» χαρακτήρα, δηλαδή προορίζονταν για εύπορους ενοίκους ή ιδιοκτήτες που μπορούσαν να απαλλαγούν από την τυραννία της καθημερινής κατ' οίκον παρασκευής του φαγητού και της φροντίδας του νοικοκυριού, δηλαδή το ίδιο το συγκρότημα παρείχε πολλές κοινωνικές εξυπηρετήσεις. Τα παραδείγματα είναι αρκετά και εύγλωττα: στο Λονδίνο, την «Κόκκινη Βιέννη», τη Νέα Υόρκη.

Στο ερώτημα που μας βασανίζει σήμερα, δηλαδή γιατί κατέρρευσε ο υπαρκτός ή φαντασιακός σοσιαλισμός ή τότε άρχισε να κλονίζεται και τότε, πώς και από ποιους τέθηκαν τα σπέρματα του εκφυλισμού ή της κατάρρευσης, η συστηματική εξέταση των ανισοτήτων στην κατοικία δεν μπορεί να μας δώσει απαντήσεις. Μπορεί όμως να δείξει μια πλευρά των ανισοτήτων, όπως και τη διάσταση ανάμεσα σε ό,τι υπήρξε και ό,τι πολλοί πίστεψαν ή πιστεύουν πως μπορούσε να υπάρξει. **T**

b

Βιτάλε, Σ. (2017), *Ο μακαρίτης σκαινόταν το κουτσομπολιό*, μτφ. Ε. Καλλιφατιδίου, Α. Πάρνης, Αθήνα, Καστανιώτης.

Γεωργούλη, Α. (1995), *Από τον Λένιν στον Βερσάτσε*, Αθήνα, Κάκτος.

Κλωνιζάκη, Χρ., «Dom Kommuna – Το “κοινοβιακό σπίτι” των Σοβιετικών», διαθ. στο <http://www.katioussa.gr/afieromata-istoria/100-chronia-ochtovriani-epanastasi/dom-kommuna-koivoniako-spiti-ton-sovietikon/>.

Kopp, A., (1976) *Πόλη και Επανάσταση. Η σοβιετική αρχιτεκτονική και πολεοδομία στα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια*, μτφ. Π. Λαζαρίδης, Αθήνα, Νέα Σύνορα.

Επιτεύγματα και κατακτήσεις της εργατικής τάξης στο σοσιαλισμό (2017), επιμέλεια του Τμήματος της ΚΕ του ΚΚΕ για την Εργατική Συνδικαλιστική Δουλειά, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

«Η προσφορά του σοσιαλισμού που γνωρίσαμε», *Ριζοσπάστης*, διαθ. στο <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=3220852>.

«Με τα φτερά μιας μεγάλης αρχιτεκτονικής. Η παραγωγή του χώρου στην επαναστατική Σοβιετική Ένωση» (2013), αφιέρωμα του περιοδικού *Κομπρεσέρ*, διαθ. στο http://kompreser.espinblogs.net/files/2013/10/Xwros-epanastatiki-Sovietiki-Enosi_Kompreser-5.pdf.

Πρέπη, Α. (2017), «Η επιρροή της Νέας Οικονομικής Πολιτικής (ΝΕΠ) στην αρχιτεκτονική δημιουργία», εισήγηση σε

εκδήλωση της ΑΚΕΑ, διαθέσιμη στο [19/11/2017https://akea2011.com/2018/01/11/arhitektonikitisnep/](https://akea2011.com/2018/01/11/arhitektonikitisnep/).

Filtzer, D. (2014), «Privilege and Inequality in Communist Society», στο *The Oxford Handbook of the History of Communism*, κλειδωμένο, διαθ. κατόπιν αγοράς στο <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199602056.001.0001/oxfordhb-9780199602056-e-029?print=pdf>.

Fitzpatrick, S. (2010), «A spy in the archives», διαθ. στο <https://www.lrb.co.uk/v32/n23/sheila-fitzpatrick/a-spy-in-the-archives>.

Harris, S. (2015), «Soviet Mass Housing and the Communist Way of Life», στο C. Chatterjee, D. Ransel, M. Kavender & K. Petrone (επιμ.) *Everyday Life in Russia Past and Present*, Πρακτικά συνεδρίου, Indiana University Press, Indianapolis 2015.

Hatherley, O. (2011), «The constructivists and the Russian revolution in art and architecture», *The Guardian*, διαθ. στο <https://www.theguardian.com/artanddesign/2011/nov/04/russian-avant-garde-constructivists>.

Hatherley, O. (2014), «Paradise lost? The enduring legacy of a Soviet-era utopian workers' district. Nizhny Novgorod», *The Calvert Journal*, διαθ. στο <https://www.calvertjournal.com/articles/show/3405/>

owen-hatherley-avtozavod-workers-paradise-nizhny-novgorod-russia?fb_comment_id=967494279946186_969187666443514#fe7f1d45.

Hatherley, O. (2017), «Letter from Yekaterinburg», *The Calvert Journal*, διαθ. στο <http://www.calvertjournal.com/features/show/8480/letter-from-yekaterinburg-hatherley-constructivism-yeltsin-capitalurals>.

Kobrin, K. (2014), «Soviet Bloc: Reading history through one Stalinist building: Nizhny Novgorod», *The Calvert Journal*, διαθ. στο <https://www.calvertjournal.com/articles/show/3428/Avtozavod-Busygin-Socialism-history-Soviet>. «On Anatole Kopp. Representing Soviet Modernism» (2013), *The Charnel House*, διαθ. στο <https://thecharnelhouse.org/2013/08/02/on-anatole-kopp/>.

Roth, A. (2017), «Hallmarks of Soviet Post-War Building Boom Finally Meeting their Demise», *Washington Post*, 16/4/2017, διαθ. στο https://www.washingtonpost.com/world/europe/hallmarks-of-soviet-postwar-building-boom-finally-meeting-their-demise/2017/04/16/733682f8-1a2d-11e7-8598-9a99da559f9e_story.html?utm_term=.a41b4c8d23d6.

Slezkine, Y. (2017), *The House of Government: A Saga of the Russian Revolution*, Πρίνστον & Οξφόρδη, Princeton University Press.